

דורות, מרחבים, זהויות:

מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל

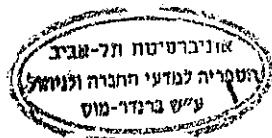
לשמואל נח אייזנשטדט בהגיעו לגבורות

עורכים

חנה הרצוג טל כוכבי שמשון צלניקר

עורכת משנה: רונה ברייר-גארב

אוניברסיטת תל-אביב
הספרייה למדעי החברה והניהול
ע"ש ברנרד-מוס

מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד

כמשקף תפיסות עולם ואינטרסים מקומיים. נוסף על כך, המחלוקת על אשכול חברות יצרה הזדמנות לבחון את המאבקים הפוליטיים הגלויים בין שחקנים מקומיים שונים על סוגי הנורמות, התפיסות והמודלים המשפטיים הרצויים. קבוצות האינטרסים, שפעלו להסדרת מעמד אשכול החברות בחוק החברות, הונעו בידי הרצון לקדם אינטרסים כלכליים, ואילו מעצבי החוק אנשי האקדמיה ובעלי בריתם בכיורוקרטיה המדינתית הודרכו בידי השאיפה לעצב סדר משפטי ראוי, בהתאם למודלים התיאורטיים הדומיננטיים האמריקניים בשדה המשפטי והכלכלי. התוצאה הסופית היא שהתלכדות אינטרסים מנוגדים הביאה לכך שנתור בעינו הסטטוס קוו המשפטי שקדם לרפורמה המקיפה בחוק החברות, והקבוצות העסקיות ממשיכות לנהל את עסקיהן במינימום מעורבות של ארגונים מדינתיים, אף שלמעמדן ולעוצמתן יש השפעה מכרעת על הפעילות הכלכלית בישראל.

מעבר לניתוח המחלוקת הספציפית על מעמדן של הקבוצות העסקיות בחוק החברות, הצביע המחקר על כמה תנאים חברתיים ומכניזמים שבאמצעותם הגלובלי הפך ללוקלי. התנאי החברתי הראשון הוא התגבשות של משטר משפטי גלובלי, המאופיין בהשפעה אמריקנית ניכרת. אך כאמור, אין מדובר בהתגבשות משטר משפטי אחד ואחיד. המודלים המשפטיים האמריקניים הם זרים אך גם מוכרים לרבים באליטה המשפטית באקדמיה, בבתי המשפט ואף בפרקטיקה הפרטית. יתרה מזו, מדובר בתנאי חברתי נוסף: ההסדרים המשפטיים האמריקניים נתפסים כראויים וכרצויים ומשמשים מודל לחיקוי. פתיחה של חלונות הזדמנויות היא תנאי חברתי נוסף למימוש של הגלובלי בלוקלי. במאמר התייחסתי לשינוי המשטר הפוליטי-כלכלי ולמשבר הכלכלי הנמשך, שיצרו הזדמנויות למצדדי האידיאולוגיה הניאו-ליברלית לרחוף למימושה, וכן להתחזקות הנטייה של האליטה הפוליטית להסתמך על ייעוץ מקצועי "א-פוליטי". בצד התנאים החברתיים לפעולתם של שחקנים מקומיים, ובמיוחד שופטים ואנשי אקדמיה, שמור מקום מרכזי בתהליך של יבוא רעיונות משפטיים זרים והפיכתם למקומיים, תוך כדי התאמתם למציאות המשפטית, הכלכלית והפוליטית המקומית. שופטים ואנשי אקדמיה הצליחו לנכס לעצמם מעמד של שחקן ניטרלי-מקצועי המייצג ידע אובייקטיבי, בשעה ששחקנים אחרים נתפסים כבעלי אינטרסים מגזריים. ולבסוף, למאבקים הגלויים בין הצדדים השונים המעורבים בתהליך החקיקה – משפטנים מהאקדמיה, שופטים, פקיד מדינה בכירים, ונציגי קבוצות אינטרסים וארגונים פרופסיונליים – היתה השפעה מכרעת על האופן שבו הגלובלי הפך ללוקלי. המקרה הספציפי שדנתי בו במאמר הדגים כיצד פרשנות מקומית של מושגים משפטיים אמריקניים מיובאים, יחד עם האינטרסים של הצדדים השונים המעורבים בתהליך, מגעו חקיקת פרק מיוחד הנוגע לקבוצות וכן הוראות מיוחדות לגביהן.

שוק פרטי ולחץ ציבורי: על עיצוב מושג האחריות החברתית של תאגידים

רונן שמיר

מבוא

בכתיבה הסוציולוגית הביקורתית של שנות השישים והשבעים של המאה ה-20 היתה מדינת הרווחה יעד בלתי פוסק לביקורת. בחזית אחת נטען כי המדינה ממלאת תפקיד מרכזי בשעתוק הסדר הקפיטליסטי. בחזית אחרת, בהשפעת אסכולת פרנקפורט המאוחרת, נטען כי מנגנוני הביורוקרטיה של מדינת הרווחה שוללים זהות ומנוונים את רוח האדם. אולם כיום, כשהגלובליזציה מובנת יותר ויותר כתהליך השתחררות של הקפיטליזם מהמכל המדינתי שריסן אותו, מדינת הרווחה נראית לרבים כמייצגת תור זהב אבוד של ביטחון תעסוקתי, ודאות קיומית וכללי משחק יציבים, וכמאפשרת כתובת ברורה לפעולה פוליטית מאורגנת. כיום, כשההיגיון הניאו-ליברלי השתלט על כל אגפי המדינה, כשהמרחב הציבורי כולו עובר תהליכי מיקור חוץ והפרטה, כשההון נודד חסר גבולות בהתאם לשיקולים מיידיים של רווח ותועלת וכשפערים חברתיים מתרחבים בעולם כולו, אין זה מפתיע למצוא שוב את הקריאה להפיח רוח חיים בתשתיות הסעד והרווחה של המדינה.

בד בבד התעצמה התפיסה שלפיה השתנו יחסי הכוחות בין המדינה לשוק. אמנם המדינה לא נעלמה, אך לצדה פועלים שחקנים מוסדיים חדשים בעלי עוצמה והשפעה גוברות והולכות. במיוחד מתפתחות המודעות לכוחם הגובר של תאגידים רב-לאומיים, המשמשים סוכנים מרכזיים של הקפיטליזם הגלובלי ומוקדי עוצמה בעלי השפעה רבה על חלוקת המשאבים העולמית (Sklair, 2002). אכן, רבים סוברים שאנו כבר מצויים בשלטון התאגידים. כראיה לכך הם מציגים השוואה בין עוצמתם הכלכלית של תאגידים לבין עוצמתן הכלכלית של מדינות. מהשוואה זו עולה שהתאגידים הרב-לאומיים אחראים לשני שלישים מהמסחר העולמי בסחורות ובשירותים. כמו כן, 51 מ-100 הגופים הכלכליים הגדולים ביותר בעולם הם תאגידים. 200 התאגידים הגדולים ביותר

* אני מודה להילי קריולר על עבודתה המסורה ועל תרומתה המשמעותית להכנת מאמר זה. תודה לדיג'לה קוואג'ולו על ההערות מאירות העיניים. המאמר מבוסס על ממצאי מחקר בתמיכת הקרן הלאומית למדע.

בעולם מייצרים 27.5% מן התוצר המקומי הגולמי העולמי. ההכנסה השנתית שלהם גדולה מהכנסתן של 182 מדינות, שבהן מתגוררים 82% מאוכלוסיית העולם. ואם אין די בכך, סך המכירות של ארבעת התאגידים הגדולים ביותר בעולם עולה על התוצר המקומי הגולמי של אפריקה כולה.¹ אולם נתונים אלו הם רק ראשיתו של הסיפור. טענה שכיתה היא כי בצד עוצמתם הכלכלית של תאגידים יש להכיר גם בעוצמתם הפוליטית והתרבותית הגוברת. במדינות עשירות, אך במיוחד במדינות עניות, יש בכוחם של תאגידים רב-לאומיים לעצב את המדיניות הציבורית, לעודד או למנוע חקיקת חוקים ותקנות, לקדם יצירת רפורמות חברתיות או להפריע ליצירתן, ולעצב במישרין ובעקיפין את אופן חלוקת הרעות והטובין החברתיים בתחומים מרכזיים כגון תעסוקה, איכות סביבה וזכויות חברתיות ואזרחיות. מבחינה זו, כותב אולריך בק, "חזרנו לממלכה העצמאית של הפעולה הכלכלית כאתר מרכזי של עוצמה פוליטית" (Beck, Giddens and Lash 1994).

הדיון בעוצמתם של תאגידים רב-לאומיים עוסק בין השאר בעובדה שאין בנמצא מערכות מדינתיות ועל-מדינתיות שמסוגלות לפקח, להעריך ולרסן את פעילותם שואפת הרווח. מצד אחד, מדינות יחידות אינן יכולות או אינן רוצות לרסן את התאגידים הרב-לאומיים. במציאות הנוכחית לתאגידים יש היכולת להתחמק מציות לחוקים המגבילים את פעולותיהם באמצעות העברת מוקד פעילותם למקומות שבהם החוקים המקומיים מסבירים להם פנים. כמו כן, מדינות עניות ולא מפותחות זקוקות נואשות להשקעות זרות, ולכן אין הן מעוניינות לנקוט צעדים משפטיים שיגבילו את פעילות התאגידים (דרישות של שכר מינימום, איסור על עבודת ילדים, תקני בריאות ובטיחות, חוקים להגנה על הסביבה, מתן הזכות להתאגד וכו'). אלו עלולים למנוע מתאגידים להשקיע בשטחן, או לגרום להם להעביר את אחרי הייצור שלהם למדינות אחרות. מצד אחר, המשפט הבינלאומי מכוון בעיקרו לפיקוח על פעילות מדינתית ולהכוונתה. כך, בעוד שתאגידים רב-לאומיים מקדמים משטרי רגולציה טרנס-לאומיים המחזקים את ההגנה על זכויות הקניין שלהם (למשל הסכם TRIPS של ארגון הסחר העולמי, המגן על זכויות קניין רוחני בכל המדינות החברות בו), טרם פותחו במשפט הבינלאומי מכשירים המעצבים את חובות התאגידים ומסדירים את מחויבותם להגנה ולקידום של זכויות אדם, זכויות חברתיות וזכויות כלכליות (Harvard Law Review 2001).

חובנות אלו הנוגעות לתנאים הגלובליים החדשים הביאו להעתקת תשומת הלב הציבורית מפעולותיהן של ממשלות לעבר פעולותיהם של תאגידים בכלל ושל תאגידים רב-לאומיים בפרט. עם השינוי ביחסי הכוח בין השוק למדינה החלה להישמע הטענה כי בהתחשב בחלקם היחסי בעוגת הזכויות החברתיות,

1. Chomsky 2002; Ellwood 2002; Davidsson 2002.

על התאגידים הרב-לאומיים לשאת בעול גדול יותר של חובות חברתיות. פעילים פוליטיים ויזמים מוסריים החלו להעלות שאלות וטענות לגבי הרלוונטיות של פעולות התאגידים בנושאים כמו זכויות אדם, אי-שוויון עולמי ומקומי, זהות אישית וקבוצתית, איכות חיים וחופש בחירה – טענות המצטרפות לדרישות ותיקות יותר באשר ליחסי עבודה, פיקוח על איכות המוצר והגנה על איכות הסביבה.

ממחצית שנות התשעים אפשר להבחין בכירור בלחץ ציבורי גובר על תאגידים "סוררים", המתבטא בין השאר בחרם צרכני, במכירת מניות ובלחצים על גופים מוסדיים למכור אחזקות בחברות "לא אחראיות", בהפגנות, בתביעות משפטיות, בהכבה ציבורית (public shaming) ובלחצים גוברים לרגולציה תאגידית חדשה. ארגונים ותיקים כגון Human Rights Watch, שהתמקדו בעבר בפעילות ממשלתית בנושא זכויות האדם, מפנים משאבים רבים יותר ויותר לבחינת התנהגות תאגידית. בה בשעה צצים ארגונים חדשים שכל פעילותם מכוונת כלפי תאגידים. חלק מארגונים חדשים אלו משקיעים מאמצים במעקב אחר תאגידים ובניסיון לרסן את התנהגותם (למשל Corporate Watch). מצויים בהם ארגונים או יוזמות ממוקדות מטרה הנתמכים בידי ארגונים אלו, שמתמקדים בפעילות של תאגידים בענף מסוים או אפילו בתאגידים יחידים. כך למשל, ארגון זכויות עובדים אמריקני ששמו Coke-Watch מתחזק גם יוזמת פעולה המתמקדת בפעילויותיה של חברת קוקה-קולה, ארגון Oxfam מנהל מיזם ששמו Nike-Watch, וקואליציה של תנועות מחאה פועלת במסגרת קמפיין הנקרא World Bank Boycott. כמו כן, אפשר כבר לדבר על שדה עשיר של ארגוני חברה אזרחית המפעילים דגמים שונים של "שותפות" עם תאגידים במטרה לקדם "אחריות חברתית" באמצעות חינוכם של תאגידים, בניית דגמים עסקיים הכוללים ביצועים חברתיים שונים וביצועים שתועלת כלכלית בצדם, באמצעות בניית מערכות ניהול למדידה ולהערכה של ביצועים חברתיים, ובאמצעות הטמעה של מערכות אלו לממשליות התאגידית (corporate governance).

אולם בין שמדובר בדרישות עימותיות או ביוזמות עסקיות, בין שמדובר בניהול סיכון תאגידי ובחגובה למצבי משבר ולחץ או באסטרטגיות מתקדמות של שיווק ומינוף, רעיון האחריות החברתית של תאגידים הפך לשדה מאבק כלכלי ופוליטי בעל השלכות רבות. ההשלכות הן על צורת פעילותם של תאגידים רב-לאומיים מצד אחד, ועל צורת המאבק בעולות החברתיות שהתאגידים מייצרים במהלך פעילותם העסקית, מצד אחר. מבחינה מושגית, אפשר לפיכך לטעון כי הדיאלקטיקה הבסיסית המאפיינת את התעצמותו של הקפיטליזם הגלובלי היא שככל שהמרחב הציבורי מופרט והולך, כך גובר העניין הציבורי במרחב הפרטי. ככל שעוצמתו של השוק גוברת, כך מתפתחות צורות חדשות של התנגדות ומחאה שמסמנות את העתקת מרכז הכובד של

הפעולה הפוליטית, של האקטיביזם החברתי ושל היוזמות המוסרית, מהמדינה לעבר השוק, מממשלות לעבר חברות רב-לאומיות. סנטוס טוען כי ההפצה הגלובלית של מערכת דומה של שליטה והדרה על ידי הכוחות ההגמוניים של הגלובליזציה הניאו-ליברלית יצרה תנאים לפעילות אנטי-הגמונית של תנועות וארגונים הממוקמים באזורים שונים בעולם, והמהזים אינטרסים דומים מעבר להבדלים ביניהם, באופן המאפשר מאבקים אנטי-הגמוניים המגלמים פרויקטים חברתיים בעלי פוטנציאל משחור (Santos 2002, 446).

עם זאת, אי-אפשר להכליל ולאפיין את כל סוגי התגובה לעוצמה התאגידית כתגובות אנטי-הגמוניות, כלשונו של סנטוס. יהיה מדויק יותר לטעון שהעוצמה התאגידית חסרת התקדים יצרה תנאים להתפתחות שדה של אחריות חברתית כתוצר מורכב של לחצים חברתיים וכתגובה תאגידית ללחצים אלו. במילים אחרות, קפיטליסטים וישויות קפיטליסטיות אינם יושבים בחיבוק ידיים לנוכח איומים ואתגרים המעמידים את קיומם בספק. בולטנסקי וצ'יאפלו כותבים כי הקפיטליזם נשען תמיד על ביקורות של הסטטוס קוו כאותות אזהרה ביחס להתפתחות הצורות העתידיות שלו, ומשתמש בביקורות אלו כדי לגלות את הנוגדנים הדרושים לנטרול התנגדות וכדי להגדיל את רמת הרווחיות המגולמת בשיטה (Boltanski and Chiapello 2002, 7).

הסוכנים השונים של "המעמד הקפיטליסטי הטרנס-לאומי" – לעתים קרובות באמצעות מכוני מחקר, ארגונים לא ממשלתיים, אוניברסיטאות, חברות פרסום ותאגידי תקשורת – עוסקים באופן תמידי בתחזוק ההגמוניה הקפיטליסטית ובאיתור ובנטרול מקורות אפשריים של איום עליו (Sklair 1997). לפיכך ניתוח הפרקטיקות המאפיינות את המאבקים החברתיים המתמקדים בעוצמה התאגידית צריך לכלול גם התמודדות עם תגובת התאגידיים לאיומים אלו. ובאופן קונקרטי, סוציולוגיה פוליטית המחזירה את השוק למוקד זירת הניתוח של הכלכלה הפוליטית צריכה לעסוק גם בבחינה שיטתית של האופן שבו תאגידיים מתחמקים, משתיקים או מעכלים את חצי הביקורת המופנים נגדם. כמאמר זה אדון ברפוס מרכזי של תגובה תאגידית ללחץ חברתי. לדעתי, אחת האסטרטגיות העיקריות שאימצו תאגידיים רב-לאומיים לנוכח המחאות נגדם היא להיהפך לשחקנים פעילים בשדה המאורגן סביב המושג "אחריות חברתית של תאגידיים". מה שהופך זירה זו לשדה במובן הסוציולוגי הוא המאבק הבו זמני, הן על כינון של עמדות סמכות לגיטימיות בשדה והן על הכוח להגדיר את המשמעות של המושג המרכזי, קרי אחריות חברתית, המשמש מוקד רעיוני שביחס אליו שדה זה מאורגן (Shamir 2004a). אכן, תאגידיים רבים כבר אינם שותפים לתפיסה הקלאסית שלפיה הם אחראים רק כלפי בעלי המניות שלהם ושמוחבותם היחידה היא להגדיל את רווחיהם ככל

האפשר (Dickerson 2002). אין הם מנסים להכחיש את מחויבותם כלפי מעגלים מתרחבים והולכים של בעלי עניין שונים וקהילות שונות. להפך, תאגידיים רבים החלו להיות מעורבים באופן פעיל במיזגים שונים של אחריות חברתית, ותוך כדי כך החלו לעצב בהדרגה את רעיון האחריות החברתית בדרכים העולות בקנה אחד עם הצרכים והאינטרסים שלהם. באופן כללי, התאגידיים נוטים לייחס למושג אחריות חברתית רוח וולונטרית ואלטרואיסטית תוך כדי שימוש ברעיונות המרמזים על "הוגנות" כלפי משקיעים, השקת קמפיינים של "אזרחות טובה" בעלי אופי של צדקה, ומתוך ניסיון לאמץ מודלים של רגולציה עצמית הנעשית באופן וולונטרי וללא מנגנון נלווה של בקרה חיצונית וסנקציות בגין הפרת התחייבויות.

נראה כי השדה מאורגן סביב ציר מאבק הנע בין הניסיון להקנות למושג אחריות חברתית משמעות מחייבת וכת אכיפה (הכוללת ניסוח של תקנים גלובליים, מנגנוני מעקב ופיקוח חיצוני על פעילות תאגידית, ומסגרות היכולות להטיל סנקציות ולאכוף על תאגידיים לבצע או להימנע מלבצע פעולות מסוימות), לבין הניסיון להקנות למושג אופי וולונטרי ואלטרואיסטי. בין שני קטבים אלו פועלים שחקנים רבים, התורמים לשדה מגוון של רעיונות ופרקטיקות. עם זאת, נראה כי עקרון הוולונטריות הוא השולט בשדה. השדה בכללותו נוטה יותר ויותר לפעול באופן המקנה למושג אחריות חברתית משמעות המשככת את הפוטנציאל הרדיקלי שיש בדרישות לרגולציה מחייבת, המעקרת משמעויות פוליטיות מרכזיות היכולות לנבוע מפעולה "אחראית", והממצבת את התאגיד ה"אחראי חברתית" במסגרת המקדמת והמעצימה את ההיגיון הניאו-ליברלי.

בהתאם לעיקרון התיאורטי של החזרת השוק למוקד הניתוח הסוציולוגי-פוליטי בכלל, וכן לעקרון התנועה הדיאלקטית של לחצים על תאגידיים ותגובה קפיטליסטית ללחצים אלו בפרט, אדגים במאמר זה כמה עקרונות של מאבק לריסון עוצמה תאגידית ותגובה תאגידית למאבק זה. בחלק הראשון אתמקד בכמה דרכי פעולה המאפיינות את הניסיון להכפיף תאגידיים למסגרות נורמטיביות מרסנות, ואעמוד על כמה מאפיינים סוציולוגיים של הסוכנים המוסריים העוסקים בניסיון זה. בחלק השני אציג את תגובת התאגידיים לפעולות אלו ואת השדה המתהווה בעקבות תגובה זו. בחלק זה כלולה גם סקירה ראשונית ותמציתית של אופן התהוות השדה בישראל.

מאבקים

רוב צורות המאבק בתאגידיים מכוונות בעיקרן לריסון הקפיטליזם הגלובלי ולא לקעקוע שלו. דפוסי פעולה אלו הם רפורמיסטיים בעיקרם ומבוססים על

ההכרה שהקפיטליזם הגלובלי אינו עומד לעבור מן העולם בעתיד הנראה לעין. האתגר העומד בפני השותפים למאבק הוא בניית מסגרות נורמטיביות של פיקוח על הסוכנים המרכזיים של הקפיטליזם העולמי – התאגידים הרב-לאומיים. אתגר זה תלוי במידה רבה ביכולתן של קבוצות חברתיות ושל ארגוני זכויות שונים ליצור תודעה ציבורית באשר לזיקה בין פעילות תאגידית מסוגים שונים לבין מגוון של רעות חברתיות הנובעות מפעילות זו, המיוצרות על ידי או המושפעות ממנה. יצירתה של זיקה זו, בתורה, תלויה במידה רבה ביכולת ההמשגה של התאגיד כסוכן מוסרי בעל מחויבויות כלפי סביבתו החברתית, מעל ומעבר לחובות הנובעות ממגוון היחסים החוזיים החופשיים שבהם קשור התאגיד ומהחוקים המדינתיים המחייבים אותו במדינות שונות שהוא פועל בהן (DeWinter 2001).

מאבקים חברתיים אלו לובשים צורות שונות: מ"שיבוש תרבות" (cultural jamming) והשתתת מודעות פרסומת (ad busting) בידי סטודנטים בארצות הברית ועד ישיבות מחאה (sit ins) והפגנות מחאה של איכרים בהודו, מקמפיינים של החרמת מוצרים באירופה ועד התארגנויות של תנועות מחאה סביבתיות באפריקה, מניסיונות לגייס תאגידים להשתתפות בהגנה על קהילות שונות ועד ניסיונות להביך תאגידים באמצעות פרסום שלילי, וממאמץ לשכנע תאגידים לפעול לקידום אוכלוסיות חלשות ועד תביעות משפטיות בניסיון לאכוף על חברות רב-לאומיות את משטר זכויות האדם החל על פי המשפט הבינלאומי על ממשלות. כך למשל, ארגון Oxfam International פיתח קמפיין ושמו "סחר הוגן בקפה" (Fair Trade Coffee), שמטרתו ליצור דעת קהל שלילית נגד המחירים הנמוכים שהתאגידים Procter & Kraft Foods ו-Gamble משלמים למגדלי קפה באפריקה, באמריקה הלטינית ובאסיה. טענתו של Oxfam היא כי תאגידים רב-לאומיים אלו אחראים לצניחת מחירי הקפה, וזו מסכנת בתורה את מקור הפרנסה של מיליוני בני אדם. במסגרת הקמפיין נערכו פעולות מחאה והבכה שונות ובהן הפגנות בישיבות של בעלי מניות (Shamir 2004a).

לחץ על בעלי מניות, עד כדי דרישה כי ימכרו את אחזקותיהם, הוא דפוס מתפשט והולך של ניסיון לאלץ תאגידים לציית לסטנדרטים של אחריות חברתית. למשל, תאגיד האנרגיה Talisman הואשם כי פעילותו בדרום סודאן חרמה לליבוי האלימות באזור, לגירושם של בני אדם רבים ממקומות מגוריהם ולרעב ולמחלות שנגרמו עקב כך. האשמות אלה לוו בפעילות נמרצת בקנדה, מקום מושבה של הנהלת התאגיד, שכוונה ליצירת דעת קהל שתקשה על משקיעים מוסדיים להמשיך ולהחזיק במניות החברה. בעקבות קמפיין נמרץ של משיכת השקעות (divestment), הודיעו כמה משקיעים מוסדיים – בראשם קרן הפנסיה של 144,000 מורים באונטריו שבקנדה – על מכירת אחזקותיהם בחברה (Sawtell 2000). בד בבד, כפי שיתואר בהמשך, נפתחה מערכה

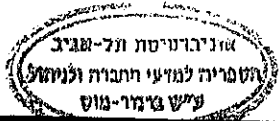
משפטית שכוונה גם היא להוקעת פעילות התאגיד בסודאן. הניסיון לפתח משטר משפטי רב-אכיפה, כאמצעי לריסון פעילות תאגידית רב-לאומית וכאמצעי לפיתוח אחריותם החברתית של תאגידים רב-לאומיים, הוא האתגר המסוכן ביותר ודפוס הלחץ המעורר את ההתנגדות התאגידית הנמרצת ביותר. למשל, האיחוד האירופי דחה לאחרונה המלצות ליצירת מנגנון משפטי שיאכוף על תאגידים חובת דיווח סביבתית וחברתית. כדיונים בנושא זה הדגישה הנציבות האירופית את "האופי הוולונטרי של האחריות החברתית של תאגידים" והצהירה כי לא תאכוף התנהגות אחראית באמצעות רגולציה מחייבת. יתרה מזו, הנציבות האירופית סירבה לקיים דיון בנושא היתרונות והחסרונות של אכיפת תקנים חברתיים באמצעות חוק מחייב. את עמדת האיחוד האירופי יש להבין על רקע ההתנגדות הנמרצת לחקיקה מחייבת שהביעו לשכת המסחר הבינלאומית (International Chamber of Commerce) וארגונים אחרים הפועלים בסביבת הנציבות האירופית לקידום אינטרסים תאגידיים, כגון הארגון האירופי לאחריות חברתית של תאגידים (CSR Europe). ארגונים אלו פעלו לשכנע את הנציבות האירופית כי אחריות חברתית של תאגידים מופצת ומיושמת ביתר יעילות כאשר היא מתפשטת בדרך של דוגמה והעתקה וולונטרית מאשר בדרך של קודים מחייבים. לטענת הארגונים, הסוגיה חייבת להישאר מחוץ לתחום הרגולציה התאגידית, כדי "להבטיח את הגמישות הנחוצה לשימור הפלורליזם המאפיין את התרבות התאגידית באירופה" (Davidsson 2002). דוגמה נוספת לקושי לפתח משטר משפטי מחייב בנוגע לתוצאות פעילותם של תאגידים רב-לאומיים בתחומים הקשורים להגנה על זכויות אדם, היא הכישלון להכפיף תאגידים לסמכות השיפוט של בית הדין הפלילי הבינלאומי שהוקם לא מכבר בעקבות אמנת רומא. על אף ניסיונות שונים, נקבע כי לבית הדין לא תהיה סמכות לשפוט "ישויות משפטיות", אלא רק בני אדם (Clapham 2000). כחלק מהניסיון ליצור משטר משפטי גלובלי מחייב, תובעים שונים מנסים גם לנצל את מערכות המשפט הלאומיות המפותחות של ארצות עשירות, במטרה לקיים משטר פיקוח משפטי של פעילות תאגידית בארצות עניות. בארצות הברית למשל מתבררת כעת סדרה של תביעות משפטיות, שבהן נעשה ניסיון להפעיל בתי משפט אמריקניים כדי לאכוף על תאגידים רב-לאומיים את משטר זכויות האדם החל על ממשלות על פי המשפט הבינלאומי (Shamir 2004b). בהמשך המאמר אחזור לתביעות אלו ואציג אותן כדוגמה לאופן שבו נוצרות קואליציות אנטי-תאגידיות מצד אחד, וכדוגמה ללחץ היוצר תגובה תאגידית משככת מצד אחר. בכל מקרה, בין שמדובר בלחץ פיננסי או בלחץ משפטי, בין שמדובר במחאה או בניסיון שיטתי לפתח דפוסי מעקב ופיקוח אחר תאגידים, אפשר להתחיל לדבר על תנועה עולמית הניזונה משני מקורות שונים של "זעם חברתי" (Boltanski and Chiapello 2002). האחד הוא זעם חברתי הנובע מזיהוי הקשור

בין פעילות תאגידית לבין פגיעה חומרית ברמת החיים, והאחר הוא זעם חברתי הנובע מזיהוי הקשר בין פעילות תאגידית לבין פגיעה בתפיסות תרבותיות זהותיות של איכות חיים. בהתאם לכך, אפשר לחלק את הסוכנים המוסריים המתמקדים בתאגידים לשתי קטגוריות עיקריות. האחת כוללת את מי שמשלמים את המחיר הישיר הנובע מפעילותם של התאגידים, ואשר חשים עצמם כקורבנות פעילותם המתרחבת והמתעצמת של תאגידים רב-לאומיים. האחרת כוללת את מי שעל אף היותם שותפים נהנים מהתרחבות הפעילות התאגידית באופן כללי, חשים כי פעילות תאגידית חסרת רסן, בין במקומות מגוריהם ובין בארצות עניות ומנוצלות, מאיימת על זהותם החברתית ועל תפיסתם העצמית כבעלי רגישות מוסרית קוסמופוליטית מפותחת. כמובן, הבחנה זו בין שתי קטגוריות של "זועמים" היא אנליטית בלבד. בפועל מתקיים יחס מתמיד של הדדיות והיזון חוזר בין שתי הקטגוריות הפרשניות האלה לבין הקבוצות החברתיות שהן מתייחסות אליהן. למעשה, החיבור בין שאלות של רמת חיים לשאלות של איכות חיים הוא שמאפשר את התנועה העולמית לריסון הקפיטליזם הגלובלי.

כאמור, בקטגוריה הראשונה דרים יחד "נפגעי רמת החיים" – אותן קבוצות חברתיות שהקפיטליזם הגלובלי הותיר מאחור כקורבנות הבלתי נמנעים של דחף הפיתוח והשכלול הקפיטליסטי. אלו נמצאים הן בארצות עניות והן בארצות עשירות. בארצות עניות מדובר בעובדים בסדנאות יזע, בנשים ובילדים העובדים בתנאי עבדות, בקהילות כפריות המסולקות מאדמתן עקב מיזמי פיתוח, בקהילות תרבותיות המתחסלות עקב הפעילות העסקית של תאגידים ובקבוצות המדוכאות בידי משטרים הנהגים מהתמיכה, משיתוף הפעולה, מהמשאבים או אפילו רק מההסכמה שבשתיקה של התאגידים הפועלים בשטחם. בארצות עשירות מדובר במובטלים, במי שנותרו מאחור בגטאות ובקהילות עירוניות מתפוררות ולכודות, בשעה שהמפעל וההון נדרו לארצות שבהן מרחב הניצול והרווח גדול יותר. בארצות עשירות אלו אפשר למצוא גם נציגים מהעולם העני, בעיקר מהגרי עבודה "לא חוקיים" שהצליחו להסתגל מבעד לגבולות השמורים של המדינות העשירות – המתירות את נדידת ההון, אך מותירות בדיהן את הכוח למנוע את התנועה של בני האדם (Sassen 1996). בקטגוריה השנייה אפשר למצוא את "נפגעי איכות החיים וסגנון החיים". הכוונה בעיקר לקבוצות חברתיות גדולות למדי בארצות עשירות ולקבוצות חברתיות קטנות למדי בארצות עניות, התופסות עצמן כחלק מהמעמד העולמי החדש וכבעלות זהות קוסמופוליטית מתאימה. מרבית החברים בקבוצות אלו נהנים מתגמולים חומריים וסמליים רבים ומשירותים ומוצרים מועדפים וייחודיים המלווים את ההתעצמות התאגידית. לעומת זאת, מקצת החברים בקבוצות אלו מפתחים מסיבות שונות מודעות ביקורתית בנוגע לתוצאות השליליות של העוצמה התאגידית. מודעות ביקורתית זו מתייחסת בראש

ובראשונה לחששות שהפעילות התאגידית פוגעת באוטונומיה האישית, מצמצמת את חופש הבחירה, מחסלת את ההסתמכות על אמון ועל יחס אישיים בתחזוק מנגנונים חברתיים של תקשורת ותליפין, פוגעת באיכות הסביבה, מורסמת בסולידריות קהילתית, ומאיימת לחסל תחרות חופשית בכלל ועסקים קטנים ומקומיים בפרט. אכן, גלים של ביקורת חברתית כלפי העוצמה הבלתי מבוקרת הנובעת מגודלם ומעוצמתם של תאגידי ענק התפשטו בארצות הברית כבר בסוף המאה ה-19 והגיעו לשיאם בשנות השלושים של המאה ה-20. בתחילת המאה ה-21 מצטרפים לדאגות ישנות-חדשות אלו גם נפגעי חברת הסיכון (Beck 1992) ונפגעי הרוח החדשה של הקפיטליזם (Boltanski and Chiapello 2002). אולם מעבר לכל אלו נראה כי הגורם המרכזי ביותר למחאתם של "נפגעי איכות החיים וסגנון החיים" הוא התפתחות צורה חדשה של פוליטיקה זהות המאורגנת סביב העובדה המכרעת שהנגישות, הפגיעות והחשיפה הרבה למוצרים ולשירותים מכוננות זהות חברתית שבה צרכנות, ולא אזרחות, היא בסיס משמעותי יותר ויותר לפעולה ולתודעה פוליטיות.

תהליך זה נובע במישרין מהמעבר המקיף בקפיטליזם המאוחר מייצור למיתוג (קליין 2000). פירושה המעשי של ההסתמכות התאגידית על מיתוגן של סחורות – מכירת מוצרים באמצעות זיהוים עם סוגים שונים של חוויה אישית ועם פנטזיות שונות של איכות חיים – היה כינון סובייקט הצורך באמצעות המוצר סל תרבות כולל של זהויות, איכויות וחוויות. זה הרקע המושגי למאמץ השיווקי שהתמצה בצורה מובהקת כל כך בטענתה של חברת נייקי שאין היא מוכרת נעליים אלא אורח חיים ספורטיבי. אולם התוצאה הצפויה פחות של תהליך זה, ככל שהתגבר והתפשט, היא הולדתו של הצרכן המוסרי: הצרכן המבקש לוודא שחלק מחבילת הזהות הנמכרת לו באמצעות המותג תכלול היבטים מוסריים שונים, כגון ייצור הוגן שאינו מבוסס על ניצול אנושי ועל השחתה סביבתית. במילים אחרות, האסטרטגיה העסקית המבוססת על מכירת מוצרים באמצעות הפצת מותג, המשמש נדבך חשוב של זהות חברתית, כוננה סובייקט שרואה את צריכת המוצר או השירות גם כצריכה של זהות מוסרית המאפשרת לו להרגיש חבר בקהילה צרכנית בעלת מוסר קוסמופוליטי. הצרכן המוסרי הזה החל לדרוש דרישות מוסריות מיצרני הזהויות והחל לתפוס את איכות חייו כתלויה גם באיכות תנאי הייצור ובנסיבות הייצור וההפצה של המוצר שהוא קונה. צרכן מוסרי זה החל לתבוע מנייקי למשל למכור לא רק אורח חיים ספורטיבי, אלא גם אורח חיים שאינו מבוסס על ניצול עבודת ילדים ועל ייצור בסדנאות יזע. זהו, לדעתי, בסיס הקשר הסוציולוגי בין הילד-עבד במטעי הקפה באפריקה לבין האזרח בסטוקהולם הנמנע מלהיכנס לרשת סטרפֶּקס, בין העובדת בסדנת היזע באינדונזיה לבין צרכנית בלונדון המחרימה את מוצריה של דונה קריין. רמת החיים ותנאי החיים בארצות עניות הפכו לקריטריונים רלוונטיים לתפיסות סובייקטיביות של איכות חיים בארצות העשירות, בדיוק כרגע שבו הייצור,

ההפצה והצריכה החלו להתנהל על גבי רשתות טרנס-לאומיות. כנסיכות אלו נוצרה הזדמנות לקואליציה משמעותית ביותר שאינה מבוססת על סולידריות מעמדית, אלא על חיבור בין פוליטיקה של זהות לבין פוליטיקה של חלוקה מחדש. בקואליציה זו הפוליטיקה של הזהות ניזונה בארצות העשירות מהפוליטיקה של "החלוקה מחדש" בארצות העניות, והפוליטיקה של "החלוקה מחדש" בארצות העניות לומדת לנצל ולהפעיל את זיקתה לפוליטיקה של הזהות בארצות העשירות.

הדרישות והציפיות החדשות, כמו עצם הפניית המבט מפעילותן של ממשלות לפעילותם של תאגידים, נישאות בעיקרן על ידי ארגונים לא ממשלתיים ותנועות חברתיות. כך, בד בבד עם התפתחותן של רשתות כלכליות טרנס-לאומיות ועל-לאומיות, נוצרים גם דפוסים חדשים של פעולה פוליטית הנישאת על גבי רשתות טרנס-לאומיות של פעילים למען זכויות אדם, ארגוני זכויות, קבוצות מחאה ואיגודי עובדים (Keck and Sikkink 1999; DeWinter 2001). הפעילות על גבי רשתות אלו מאופיינת במגמה ברורה של תשומת לב גוברת הן לתאגידים רב-לאומיים והן לארגונים גלובליים כגון הבנק העולמי, קרן המטבע הבינלאומית וארגון הסחר העולמי, תוך כדי הישענות על קואליציות מזדמנות של ארגונים מקומיים ועולמיים. על מגמה זו עומד גם סקלייר, הטוען כי "רמת הניטור של פעילות תאגידית היא חסרת תקדים. ישנם כיום אלפי ארגונים הפועלים לחשיפת עוולות תאגידיות ברחבי העולם" (Sklair 1995, 68).

דפוס פעולתן של קואליציות אלו בא לידי ביטוי בתביעות המשפטיות שהוזכרו קודם. כך למשל, בתביעה שהוגשה נגד תאגיד האנרגיה Texaco נטען כי הנוק הסביבתי שנגרם בעקבות קידוחי התאגיד באזור האמזונס באקוודור הצטבר לכדי הפרה של זכויות אדם בשלושה ממדים: הרס התרבות, אפליה על בסיס אתני והפרת זכותם של הילידים החיים במקום לסביבת מגורים בריאה.² התובעים במקרה זה היו חברי שלושה שכטי ילידים מאקוודור, אולם הם לא היו מגישים את התביעה ללא יזם אותה וסייע להם עורך דין מאקוודור העובד בארצות הברית. לעורך דין זה הצטרפו חברה אמריקנית של עורכי דין מסחריים המתמחים בתביעות ייצוגיות, קבוצה של פרופסורים למשפטים מבוסטון והארגונים האמריקניים The Massachusetts Environmental Law Society, Earth Justice International, ו-Amazon Watch. כתביעה אחרת, שהוגשה נגד קוקה-קולה, נטען כי התאגיד אחראי לפעילותן של מיליציות שהשליטו טרור ואף רצחו מנהיגים של ארגון עובדים במפעל בקולומביה, שהלקוחה היחידה שלו היא חברת קוקה-קולה. גם כאן, כמו במקרה הקודם, התובעים טענו כי התאגיד הפר זכויות אדם בעלות הכרה בינלאומית. בין יתר הטענות אפשר למצוא רצח, חטיפה, מאסר לא חוקי, עינויים ומניעה של זכות העובדים

2. Aguinza v. Texaco, Inc., 142 F.Supp.2d 534, S.D.N.Y. 2001.

להתארגן.³ התובע במקרה זה היה ארגון העובדים הקולומביאני Sinaltrainal. אולם גם כאן הטענות לא היו מתגבשות לכדי תביעה לולא חברו לתובעים אלו ארגון עובדי הפלדה האמריקנים והקרן הבינלאומית לזכויות עובדים, שסייעו לתובעים ואף ייצגו אותם.

כך גם כתביעה שהוגשה נגד חברת טליסמן בשל פעולותיה בסודאן. במקרה זה טענו התובעים כי חברת טליסמן שיתפה פעולה עם הממשלה הסודאנית בעת שזו שלחה כוחות צבא לבצע "טיהור" אתני אכזר נגד אוכלוסייה אורנית שהתגוררה בדרום סודאן. התובעים טענו כי טליסמן חברה לממשלה הסודאנית כיוון שהטיהור האתני שהיא ביצעה סייע למאמצי התאגיד בחיפושי נפט ובשאיבתו, בכך שיצר רצועה סטרילית המקיפה את ריכוזי הנפט הממוקמים בדרום סודאן. הסיוע של טליסמן לפעולותיה אלו של ממשלת סודאן התבטא בהקצאת רכבים, מסוקים, מטוסים, כבישים ורצועות אוויר שנמצאים בבעלותה של החברה, בחכירתה או בתחזוקה. התובעים האשימו את טליסמן בעצימת עין לנוכח השימוש שנעשה במשאבים שהקצתה כדי לבצע הפרות חמורות של זכויות אדם ובכללן הרג, אונס ועינויים. לטענת התובעים, בכך הפכה טליסמן לשותפה פעילה לרצח עם, לטיהור אתני ולמניעה מכוונת של סיוע בבריאות ובמזון שהוצעו לאוכלוסייה בידי ארגונים הומניטריים.⁴ גם כאן, בחינה של זהות התובעים מדגימה את הטענה בדבר קואליציות בין הצפון לדרום המתגבשות כדי להיאבק נגד תאגידים רב-לאומיים. אמנם, התובעים בתביעה שהוגשה נגד טליסמן הם נציגי הכנסייה הפרסביטריאנית של סודאן, אך ברומה לשאר המקרים שהוצגו כאן, תובעים אלו לא נותרו לבד במערכה. הם קיבלו סיוע נרחב מעורכי דין ומפעילים בקנדה ובארצות הברית.

רובן המכריע של תביעות משפטיות אלו הן חלק ממערכה ציבורית מקיפה נגד פעולותיו או מחדליו של תאגיד מסוים או של קבוצת תאגידים בענף מסוים. מערכות ציבוריות אלו מבוססות על יכולתם (המוגבלת) של "נפגעי רמת החיים", החסרים לעתים מזדמנות משאבים כלכליים ופוליטיים לגייס שחקנים מוסדיים שבאים בעיקר מקרב "נפגעי איכות החיים וסגנון החיים" (Shamir 2004b). במילים אחרות, מומחים שונים העובדים ישירות ובעקיפין בעבור ארגונים לא ממשלתיים רב-לאומיים מספקים את המשאבים ואת הידע הנחוצים כדי לנהל את המאבק לריסון התאגידים. מכל מקום, המסד האידיאולוגי לפעולתם של מומחים אלו משוקע במיקומם החברתי: היותם חלק בלתי נפרד מחברת השפע הגלובלית מצד אחד, ומודעותם הביקורתית לאיום הנשקף לאיכות חייהם מצד אחר. הקשר

3. Sinaltrainal, et al. v. Coca-Cola Co., et al., S.D. Fla. (Miami)

4. The Presbyterian Church of Sudan et al. v. Talisman Energy, Inc., et al., 244 F. Supp. 2d 289 (S.D.N.Y. Mar. 19, 2003) (Civil Action No. 01 CV 9882 [DLC])

בין טיבן של הקואליציות המתקיימות על גבי הרשת הטרונס-לאומית לבין אופיו וכיוונו של המאבק לריסון התאגידים הוא עניין המצריך בירור יסודי, החורג ממאמר זה.

לסיום חלק זה אוסיף כי הניסיונות השונים לרסן את התאגידים הרב-לאומיים הניבו עד כה תוצאות מוגבלות בלבד (Sethi 2002; Winston 2002). אפשר כמובן לטעון כי אנו נמצאים רק בראשיתו של מאבק חברתי חדש וכי אנו עדים לשלב הראשוני בלבד של תהליך ארוך טווח בנוגע לכיוון התפתחותו של הקפיטליזם הגלובלי. עם זאת, נראה כי לפחות חלק מהקושי לפתח מנגנוני פיקוח על תאגידים רב-לאומיים קשור לאופן התגובה וההיערכות של התאגידים מול לתצים אלו.

תגובת התאגידים

תגובת התאגידים ללחצים ולציפיות הגוברות מבוססת על תנועת מלקחיים. מצד אחד, מלחמת חורמה בניסיונות לכוון משטר משפטי בר אכיפה, שימש מנגנון גלובלי לפיקוח על ההשלכות החברתיות הנובעות מפעילותם של תאגידים רב-לאומיים. מצד אחר, ועל כך יורחב בסעיף זה, אימוץ הרעיון שלתאגידים יש חובה להפגין וליישם אחריות חברתית, תוך כדי השתתפות פעילה בעיצוב המשמעות וההיקף של עצם המושג אחריות. כאמור, אחת האסטרטגיות העיקריות שאימצו תאגידים רב-לאומיים לנוכח המחאות נגדם היתה להיחפך לשחקנים פעילים בשדה המאורגן סביב המושג "אחריות חברתית של עסקים". באופן כללי, התאגידים נוטים לייחס למושג אחריות חברתית רוח וולונטרית ואלטרואיסטית, תוך כדי הדגשת ההוגנות כלפי משקיעים, השקת קמפיילים של "אזרחות טובה" בעלי אוריינטציה של צדקה, וניסיון לאמץ סכמות בדרגות פירוט שונות של רגולציה עצמית הנעשית באופן וולונטרי. העיקרון של רגולציה עצמית הפך לקו החזית המרכזי ביותר של תאגידים במאבקם על המשמעות של המושג אחריות חברתית של עסקים. הוא אף משמש מרחב אידיאולוגי מרכזי להפצת ההיגיון הניאו-ליברלי של השתתפות חברתית אלטרואיסטית, המבוצעת מתוך החברה האזרחית כתחליף לצווי המדינה הביורוקרטית.

אחת הפרשנויות העיקריות שתאגידים מקנים למושג אחריות חברתית היא תפיסתו כמייצג הרחבה של מסורת ארוכת ימים של פילנתרופיה בורגנית. עם זאת, בעבר נתפסה הפעילות הפילנתרופית כמנותקת מהפרקטיקה העסקית המהותית של התורם, ואילו בצורתה הנוכחית היא משולבת בלב הפעילות העסקית, מתוך תפיסה שצוברת תאוצה ולפיה "צדקה טובה לעסקים". עיקרון תועלתני זה מקבל לגיטימציה מדעית בבתי הספר למינהל עסקים. בבתי ספר אלו רעיונות "האזרחות התאגידית" נארוזים בעבור תלמידי MBA ככלים להגברת

סיכויי ההצלחה העסקית. העניין האקדמי הישן בפילנתרופיה זוכה לפריחה מחודשת, בעת שמושגים כמו שקיפות ומחויבות לדיווח משולבים באריזה מושגית כללית של אחריות חברתית (Castro 1996). מודלים חדשים המוצגים כתוצר של מחקר מדעי מלמדים את התאגידים לעתיד כיצד פועל "אזרח תאגידי טוב". לפי מודלים אלו, אזרח כזה תומך באירועים קהילתיים, מקדם התנדבות של עובדיו, תורם כספים, מוצרים ושירותים למטרות צדקה ותומך בארגונים קהילתיים. כדי להשיג הצלחה פיננסית, מודל אזרחות זה משולב אל תוך מודלים אחרים כגון "שיווק מוכון מטר", "מיתוג חברתי", "נאמנות למותג" ו"נאמנות עובדים". בהתאם לכך, כיום כמעט כל תאגיד רב-לאומי גדול מעורב בקמפיינים פילנתרופיים מסוגים שונים ה"מחזירים" (משאבים) חזרה לקהילה". כך למשל, מחקרים אחדים מראים כיצד תאגידים משיקים מיזמים שונים של אחריות חברתית, כחלק מאסטרטגיה שמטרתה שיפור תדמיתם הציבורית.⁵ פעמים רבות קמפיינים מסוג זה מופיעים בד בבד עם משברים כתדמיתו של התאגיד המעורב בהם. כך לדוגמה, תאגידי תרופות רב-לאומיים הכריזו על חלוקה חנים של תרופות לחולי איידס בתגובה לביקורת ציבורית גוברת על הקשר בין מחירי התרופות למשבר האיידס בדרום אפריקה (Shamir 2005a). התפתחות שדה האחריות החברתית בכיוון הפילנתרופי עולה בקנה אחד עם ההיגיון הניאו-ליברלי בכלל, ועם האופן שבו היגיון זה מעצב את מדינת הרווחה ה"חדשה" בפרט. פייר בורדיה מצביע למשל על העובדה כי בהתאמה מושלמת לחזון הניאו-ליברלי, מדינת הרווחה ממירה את הנגישות לשירותים חברתיים חיוניים - חשיתו של הסיוע הציבורי הוותיק - בסיוע ישיר לנוקקים אינדיבידואליים. התוצר הסופי הוא הפיכת מדינת הרווחה למדינת צדקה שמטרתה, כמו בימים הישנים והטובים של הפילנתרופיה הדתית, לסייע לעניים הטובים שמגיע להם (Bourdieu 1999, 184).

עם זאת, גבולותיו של שדה האחריות החברתית של תאגידים אינם כוללים רק פרויקטים של צדקה. אפשר להתחיל לדבר על התפתחותו של "חוק רך" (soft law) בשדה זה שחל על תאגידים, אך פעמים רבות גם מנוסח על ידם, או לפחות בשיתוף פעולה עמם. מעין-חוק זה מאומץ על ידי תאגידים באופן וולונטרי ואינו ניתן לאכיפה בכל צורה שהיא.⁶ "החוק הרך" כולל הן יוזמות

5. Ginzler, Kramer and Sutton 1992; Porter 1992; Nelson 1998; Smith 1998; Silver 2001.
6. המושג "חוק רך" מתייחס להסכמים בינלאומיים שלא קיבלו תוקף של אמנה בינלאומית מחייבת. המושג מתייחס למשטר של מחויבויות שצמח באופן וולונטרי מתוך רצונן של מדינות להגיע להסכמים בלתי מחייבים ולגרמל יחסים ללא מנגנוני אכיפה רשמיים (Hillgenberg 1999). אני משתמש כאן במושג כדי להסב את תשומת הלב לעקרון הרגולציה העצמית שמונה בבסיסם של המכנים הטרונס-לאומיים, המייצגים את האופן שבו תאגידים מבנים את המושג אחריות חברתית.

לניסוח קודי התנהגות וולונטריים והן תוכניות דיווח, הערכה ומדידה של האחריות החברתית שהתאגידים מפגינים.

אחת הצורות ש"החוק הרך" לובש היא קודי התנהגות (codes of conduct). כאמצעות קודי ההתנהגות התאגידים לוקחים על עצמם באופן וולונטרי התחייבות לבצע פעולות של אחריות חברתית בהתאם לציפיות שונות ברחבי העולם, גם אם התחייבות אלו אינן קבועות בחוק המדינה שהתאגיד פועל בו. למשל, קודי ההתנהגות כוללים התחייבות של התאגיד לוודא כי הן התאגיד עצמו והן העסקים הקשורים עמו והספקים שהוא עובד אתם לא יעסיקו ילדים או עובדים בכפייה, יימנעו מאפליה ומהטרדה מינית ויאפשרו לעובדים להתארגן. קודים אלו כוללים לעתים גם התחייבויות פרואקטיביות כגון מדיניות העדפה מתקנת בשכירת עובדים, הקפדה על מתאם בין הפרופיל האתני, הדתי או המיני של כוח העבודה לפרופיל הדמוגרפי של האוכלוסייה הרלוונטית בכללותה, או התחייבות להשקיע שיעור נתון מהרווח השנתי בפרויקטים חברתיים. קודים וולונטריים אלו יכולים לכלול גם התחייבויות בתחום איכות הסביבה, זכויות אדם, פלורליזם תרבותי, שקיפות ארגונית ומחויבות לקידום זכויות חברתיות. היוזמה לפיתוח קודי התנהגות מגיעה מכיוונים שונים. לפעמים הקודים האלה מפותחים ומאומצים על ידי תאגיד יחיד. לפעמים הם מפותחים ומאומצים על ידי קבוצה של תאגידים הפועלת כענף מסוים. ולפעמים הם מפותחים בשיתוף ממשלות או ארגונים לא ממשלתיים או ביוזמה של ארגון המוקם במיוחד לצורך העניין, ומאומצים על ידי תאגידים רק בשלב מאוחר יותר. כך לדוגמה, קוד הנקרא global compact נוסח ביוזמת האו"ם ובתמיכתו, בשיתוף פעולה עם תאגידים רב-לאומיים ועם ארגונים לא ממשלתיים שונים. עד כה הצהירו מאות תאגידים רב-לאומיים שהם מקבלים על עצמם את הכללים הקבועים ב"global compact", הכוללים שמירה על זכויות אדם, שיפור תנאי העבודה ושמירה על איכות הסביבה.⁷ דוגמה אחרת ליוזמה רחבת היקף לניסוח קוד התנהגות היא של "הוועדה לפיתוח ולשיתוף פעולה" שהקים הפרלמנט האירופי. ועדה זו ניסחה ראשי פרקים של קוד התנהגות אירופי המיועד לתאגידים אירופיים הפועלים במדינות מתפתחות (רוח וואיט, Howitt).⁸

7. לפירוט על ה"global compact", ראו <http://www.unglobalcompact.org>, לביקורת על היוזמה ככלי בר אכיפה, ראו מאמר שכותרתו "Corporatization of the United Nations: Kofi Annan's Corporate Gambit" שפורסם ב-1999 ב" <http://www.ratical.org/co-globalize/UNcorpzation.html>.

8. Report on EU Standards for European Enterprises Operating in Developing Countries: Towards a European Code of Conduct (Final A4-0508/1998, PE 228.198/fin).

ממד נוסף של "החוק הרך", המשלים את הממד הקודם, מתגלם בתקנים למדידת הביצועים החברתיים של תאגידים. התאגידים שהפכו לשחקנים פעילים בשדה האחריות החברתית לא עשו זאת בהיתכא. להפך, הם החלו לפרסם דוחות המתארים את ביצועיהם הסביבתיים והחברתיים. אולם הביצועים החברתיים של התאגידים חסרים את הבסיס הרחב של תקנים למדידה ולדיווח, הקיים בביצועים ובדיווחים הפיננסיים (ואפילו הסביבתיים). לארגונים המעוניינים לדווח אין אפוא אמצעי תקני להכנת דיווח חברתי שיהיה אמין ובר השוואה. דבר זה מקשה על פעולת הדיווח והקריאה של דוחות אלו ויוצר אי-ודאות רבה. הבעיות הן רבות ומגוונות: לא ברור מהם הקריטריונים להערכת הביצועים החברתיים, לא ברור אם וכיצד אפשר למדוד את הביצועים החברתיים, ולא ברור מה צריך להיות הבסיס להשוואה בין התאגידים השונים. כמענה לבעיות אלו החלה להתפתח זירה ענפה שבה פועלים יזמים מסחריים, תאגידים וארגונים לא ממשלתיים, המפתחים תקנים למדידת הביצועים החברתיים של תאגידים והמקווים לנסח תקן שיהפך לסטנדרט הגלובלי המוסכם. כך למשל, ארגון בשם Social Accountability International, הממומן בידי קרנות כגון אלו של סורוס, מקארתור, פורד ורוקפלר, פיתח תקן חברתי שנקרא SA 8000. תקן זה כולל מדדים שונים להערכת התנאים החברתיים במקום העבודה ובכלל זה עבודת ילדים, עבודה בכפייה, בריאות ובטיחות, חופש התאגדות, אפליה, פרקטיקות של משמוע עובדים, שעות עבודה, פיצויים ומידת האחריות של ההנהלה לשמור על תנאי העבודה ולשפרם. מערכת SA 8000 נכנתה בהתאם לדגם של התקנים המבוססים ביחס למערכות ניהול האיכות והסביבה - ISO 9001 ו-ISO 14001 (Shamir 2004b). דוגמה נוספת היא הארגון ללא מטרת רווח Global Reporting Initiative, הממומן בידי תאגידים כגון פורד, ג'נרל מוטורס, נייק ורויאל ד'טש/ש'ל והפועל בחסות האו"ם. גם מטרתו של ארגון זה היא ליצור קווים מנחים למדידת ביצועים חברתיים ולדיווח חברתי של תאגידים.⁹ גם כאן כל התקנים האלה מאומצים על ידי התאגידים באופן וולונטרי ואינם ניתנים לאכיפה. גם כאשר יש פיקוח על היישום הנאות של התקנים, הוא נעשה רק בהזמנתם של התאגידים או באישורם.

קיימת שונות רבה בין התאגידים כאשר למידת שילובו של מושג האחריות החברתית בחברות הארגונית שלהם חשוב מכך, כמוסדות המהווים את הממשל הארגוני שלהם. כאשר תאגידים משתמשים במונח "ממשליות ארגונית" הם מתייחסים לרוב למבנה הפנימי הרשמי של הסמכות המושלת בפירמה, ובכלל זה הסמכות וההרכב של מועצת המנהלים, תחומי האחריות שיש בידי הוועדות השונות ואופי מערכת הניהול הפנים-ארגונית. אפשר להציב את הביצועים החברתיים של התאגידים השונים על פני ציר הנע בין מיסוד

9. ראו www.globalreporting.org.

גבוה למיסוד נמוך של נושא האחריות החברתית לתוך הממשליות הארגונית. תאגידים שמתייחסים לנושאים חברתיים בכלל, ולנושאי זכויות האדם בפרט, באמצעות ייסוד ועדות לטיפול בנושא, פרסום דוחות שנתיים מבוקרים המורדים את הביצועים החברתיים שלהם, הטמעה של תקנים לאחריות חברתית בארגון או פיתוח של מערכות לניהול חברתי, ייתפסו כבעלי רמה גבוהה של מיסוד. תאגידים שמפגינים אחריות חברתית, ובעיקר מתמקדים בפעילויות צדקה שונות ובמיזמי "אזרחות טובה", ואשר אין במערכת הארגונית שלהם גופים לטיפול בנושא, ייתפסו כבעלי רמה נמוכה של מיסוד (Shamir 2004b). עם זאת, רמת המיסוד הארגוני אינה מעידה בהכרח על רמת המחויבות המהותית לביצוע פעולות משמעותיות בתחומים חברתיים שונים. מחויבות זו נעה על פני ציר שבין פרקטיקות של צדקה ופילנתרופיה לבין פרקטיקות כגון שמירה על זכויות האזרח, שמירה על איכות הסביבה, ותפיסה שהפעילות העסקית העיקרית צריכה להיעשות באופן שלא יפגע באלו המושפעים ממנה. אמנם יש מתאם גבוה בין רמה נמוכה של מיסוד ארגוני של האחריות החברתית לבין תרגומו של רעיון זה למונחים של צדקה. לעומת זאת, ישנם מקרים לא מעטים של תאגידים שבהם קיים מיסוד ארגוני ברמה גבוהה שאינו מתלווה לפרקטיקות מהותיות של אחריות חברתית.

חברת קוקה-קולה, שבסעיף הקודם תוארה התביעה שהוגשה נגדה עקב פעולותיה בקולומביה, היא דוגמה טובה לתאגיד שמאמציו העיקריים כשדה האחריות החברתית מושקעים במעשי צדקה, ורעיון האחריות החברתית זכה לרמת מיסוד גבוהה יחסית במסגרת הממשליות הארגונית של הארגון. מיסוד נושאי האחריות החברתית בממשל הארגוני של התאגיד מקבל ביטוי בכך שהחברה אימצה קוד של התנהגות חברתית, בכך שמ-2001 החלה קוקה-קולה לפרסם דוחות שנתיים על רמת האזרחות התאגידית שלה, בכך שהקימה קרנות עצמאיות לתרומה קהילתית, ולבסוף בכך שהצטרפה ליוזמות שונות שעניינן מיסוד האחריות החברתית כחלק מהממשליות התאגידית. עם זאת, בהסתמך על פרסומי החברה, אפשר לטעון כי מודל האחריות החברתית שלה מבוסס בעיקר על פילנתרופיה. אמנם קוקה-קולה מדווחת כי אימצה באופן וולונטרי את "עקרונות סליבן", הכוללים בין השאר מחויבות לשמירה על זכויות אדם, שוויון הזדמנויות, הזכות להתאגד, שכר מינימום, סביבת עבודה בטוחה ובריאה. אולם מחויבות זו אינה ניכרת בדיווחים החברתיים האחרים של החברה. בחינה של קוד ההתנהגות של קוקה-קולה מגלה כי הוא עוסק בעיקר ברמת המשמעת הנדרשת מעובדי החברה ואינו מתייחס כלל למחויבויות החברתיות של התאגיד. כמו כן, קריאה בדוח השנתי המתייחס לביצועים החברתיים של קוקה-קולה ב-2002 מגלה כי אלו כוללים בעיקר מגוון של תוכניות להעצמת קהילות, תרומות והשקעות במאבק נגד איידס. הדוח גם מציג את מדיניות החברה בנוגע לגיוון תרבותי והזדמנות שווה בתעסוקה, ומדגיש

את התקדמות החברה בייסודה של מערכת פנימית לניהול נושאים של איכות הסביבה. בדוח החברתי לשנת 2002 קוקה-קולה מדווחת גם על פעילויותיה במדינות השונות, ובהן קולומביה. החברה מתארת מיזמים של מעורבות בקהילה בקולומביה, ובהם בנייה של בתי ספר שנהרסו ברעידת אדמה, מבצע לניקוי חופים והעברה של 700,000 דולר לקידום ההשכלה באמצעות ארגון לא ממשלתי שהקים התאגיד למטרה זו (שם).

חברת טליסמן, שבסעיף הקודם תוארה התביעה שהוגשה נגדה עקב פעולותיה בסודאן, היא דוגמה לתאגיד שרמת המיסוד של רעיון האחריות החברתית במסגרת הממשליות הארגונית שלו היא גבוהה, והמפגין גם רמת מחויבות מהותית גבוהה יחסית לביצוע פעולות משמעותיות בתחום הרלוונטי. התאגיד מצהיר כי הוא פועל לקידום אינטגרציה של פעילויות האחריות החברתית שלו אל תוך מערכות הממשליות והניהול הארגוני של התאגיד. כמו כן טליסמן מפרסם דוח שנתי על ביצועיו החברתיים. דוח זה נערך בהתאם למודל "השורה התחתונה המשולשת" (triple bottom line) והוא כולל דיווח בנושאי כלכלה, סביבה וחברה, כפי שנקבע בעקרונות הדיווח של הארגון Global Reporting Initiative. חברת רואי החשבון הבינלאומית Pricewaterhouse Coopers ביקרה את הדוחות והנפיקה אישור בדבר נכונות הצהרותיה. הדוח החברתי של טליסמן ל-2002 כלל נושאים כגון שמירה על זכויות אדם, תוכניות קהילתיות, התנהגות עסקית איתת, יחסי עובד-מעביד, ביקורת סביבתית, טיפול בפסולת ופרקטיקות של שקיפות. טליסמן גם דיווח על מדיניות ביטחון שניסה, המיועדת לניהול יחסי התאגיד עם כוחות ביטחון לאומיים המגנים על מתקניו או פועלים בסביבת מתקניו במקומות שונים בעולם. התאגיד דיווח כי מדיניות זו נוצרה לנוכח ניסיונו בסודאן, שם הואשם במתן היתר לצבא הסודאני להשתמש במתקניו במהלך מלחמת האזרחים. כמו כן דיווח התאגיד על קורסים בנושאי זכויות אדם שיזם בסודאן ובקולומביה, וכן על מאמצים שהקדיש לקידום השלום במדינות אלו.¹⁰

נראה כי רמת המיסוד של רעיון האחריות החברתית במסגרת הממשליות הארגונית עדיין נמוכה בהשוואה לרמת המיסוד של תקנים בנושאים כלכליים ומינהליים, ואפילו ביחס לרמת המיסוד של תקנים בנושאי איכות הסביבה. עם זאת, פעילותם האינטנסיבית בתחום זה של תאגידים ושל ארגונים לא ממשלתיים מסוגים שונים (במיוחד כאלה הזוכים לתמיכתם של תאגידים) – על ידי יוזמות מסחריות ועל ידי מומחים מתחום הייעוץ הארגוני, ניהול מערכות, ראיית חשבון ועריכת דין – מעידה על כך שתאגידים נוטים יותר ויותר להתחשב בעלויות ובתועלות הנובעות מהמעקב אחר ביצועיהם החברתיים. למצער, בקרב תאגידים ניכרת מגמה ברורה של מיסוד האחריות החברתית

10. <http://www.talisman-energy.com/pdfs/TLMO2CFR.pdf>

שלהם כאמצעי חשוב של ניהול סיכון.

כך, בעידודם של תאגידים ובתיווך יוזמות מסחריות, מומחים וארגונים לא ממשלתיים שונים, הדרישה לאחריות חברתית עוברת תהליך של כיוורקטיזציה וסטנדרטיזציה. תהליך זה מאפשר בתורו לרעיון האחריות החברתית להתרגם למערכת של מדדים כמותיים, שבעלי מניות ומשקיעים יכולים להמיר אותם ולסחור בהם כבכל סחורה אחרת המוסיפה (או מפחיתה) ערך לפירמה. ציות לתקנים הרלוונטיים משמעו הטמעת נהלים והליכים פנים-ארגוניים שאינם מקדמים בהכרח מטרות מהותיות ומשמעותיות (Parker 2002), אך יוצרים ממשליות ארגונית המטמיעה את המושג אחריות חברתית ללבו של תהליך הייצור הקפיטליסטי. דחף השכלול של מנגנוני הערכה ודיווח רשמיים, הנשענים על פיתוח של נורמות ותקנים בני מדידה, עולה בקנה אחד עם תהליכי השינוי באופיו של המשפט המודרני. מישל פוקו (Foucault 1977) הבחין בין משפט לדיסציפלינה כשתי צורות מרכזיות של כוח, וטען כי המודרניות מאופיינת בתהליך הדרגתי שבו המשפט סופג לתוכו יסודות דיסציפלינריים ונוטה יותר ויותר לפעול כדיסציפלינה. טענתו המוכרת יותר של פוקו היא שהגיע הזמן לכרות את ראשו של המלך ולאתר את פעולתו של הכוח מהוץ לשדה השפעתו של הריבון (המדינתי), קרי במסגרת מערך משוכלל של מוסדות ומנגנונים חברתיים בעלי היגיון דיסציפלינרי. הצורות השונות של "החוק הרך" שתוארו קודם, פרי יוזמות תאגידיות ותגובות תאגידיות ללחץ חברתי, מגלמות את שתי אבחנותיו של פוקו. מצד אחד, שדה האחריות החברתית מתפתח כשדה דיסציפלינרי המבוסס על מגוון של כלי מדידה והערכה נורמטיביים המיועדים לתקנון ביצועים חברתיים. מצד אחר, שדה האחריות החברתית מתפתח כשדה חוץ-מדינתי שנושען על משטר משפטי עצמי, וולונטרי ובלתי אכיף, אך כזה הפועל בשמן של נורמות מוסריות. התוצאה היא ששדה האחריות החברתית, כפי שהוא מעוצב בידי תאגידים, מתאפיין ביצירת משטר של רגולציה עצמית. משטר זה מתפקד כמכשיר המשמש את התאגידים כמאבקם נגד הניסיונות להכפיף את פעולותיהם במישור הגלובלי למסגרת חוקית בת אכיפה, ומוצג כתחליף נאות לחוסר היכולת של המדינה לספק טובין חברתיים. התפתחותו של השדה בכיוון הוולונטרי ובכיוון ההישענות על משטרי רגולציה עצמית מספקת גם הצדקה וחיוק למעבר מהישענות על המדינה כמקור לחובות חברתיות, ומהישענות על המשפט כשפה מחייבת, להישענות על רצונו הטוב של השוק, על רוח ההתנדבות המפעמת בחברה האזרחית ועל תקנים חברתיים וולונטריים, כאמצעים ראויים לחלוקת טובין חברתיים ולפיזורם.

שדה האחריות החברתית בישראל

שדה האחריות החברתית של תאגידים בישראל אינו מתפתח עקב לחץ של צרכנים או של מאבקים חברתיים המופנים ישירות כלפי ארגונים עסקיים. רעיון האחריות החברתית של תאגידים נקלט בישראל באמצעות שני ערוצי הפצה מרכזיים. האחד, באמצעות שלוחות מקומיות של תאגידים רב-לאומיים הקולטות, ברמת מיסוד ומחויבות משתנה, את הדגם הגולמי של אחריות חברתית המאפיין את תאגיד האם. האחר, באמצעות ארגונים לא ממשלתיים העוסקים בפיתוח דגמים של אחריות חברתית ובניסיונות הטמעה של הרעיון לתאגידים עסקיים מקומיים. ללא יוצא מן הכלל, הארגונים הוולונטריים הספורים הפועלים בישראל בתחום זה הם ארגונים ידידותיים לתאגיד, הפועלים בדרכי שכנוע וחינוך. הם שואבים את דפוסי פעולתם מארגונים דומים בחו"ל שנתמכים, ממומנים ולעתים מוקמים על ידי תאגידים או על ידי מנהלים בכירים בתאגידים (Shamir 2005b). שני ערוצי הפצה אלו פועלים אפוא לעיצוב שדה האחריות החברתית של תאגידים בישראל על פי עקרונות וולונטריים ואינסטרומנטליים, כלומר על פי העיקרון שאחריות חברתית צריכה להתעצב מכוח שכנוע עצמי ורצון טוב, ועל פי העיקרון שאחריות חברתית היא מכשיר ניהולי שצריך לעלות בקנה אחד עם האינטרסים העסקיים-תדמיתיים של התאגיד. יתרה מזו, מודל האחריות החברתית של תאגידים עובר בישראל תרגום מקומי ומאמץ דפוסיים ייחודיים המאפיינים את התגבשותו. תמר ברקאי (2003) טוענת כי אחד המאפיינים של שדה האחריות החברתית של תאגידים בישראל הוא זיהויה של האחריות החברתית עם תרומה לקולקטיב הלאומי. זיהוי זה כרוך בהפעלתן של פרקטיקות הנושאות צביון ציוני ומדינתי (אימוץ יחידות צבאיות, הפניית משאבים לעולים חדשים, שימוש סמלי בערכים ציוניים), תוך כדי טשטוש נמשך והולך בין תפיסות של "מדינה" לתפיסות של "חברה".

המחקרים הספורים שנעשו עד כה בתחום זה בישראל מצביעים על כמה מגמות עיקריות בהתפתחותו של השדה. עם אלו נמנים עיצוב רעיון האחריות החברתית של תאגידים כמכשיר שיווקי, תרגום שיטתי של המושג אחריות חברתית לפרקטיקות פילנתרופיות, שימוש במושג אחריות חברתית כאמצעי למשמוע עובדים ולחיווק נאמנותם לארגון, והפעלת פרקטיקות של אחריות חברתית בנוגע לסוגיות ולקבוצות חברתיות שאינן נתפסות כמאיימות על סדר היום הלאומי השולט (בעיקר בנוגע לילדים ובנושאי תרומה למערכת החינוך). דוגמה לאופן שבו ארגון וולונטרי ישראלי העוסק בקידום האחריות החברתית של תאגידים משפיע על השדה מצויה במחקרה של ריקי טולדנו (2003). טולדנו התחקתה אחר האופן שבו תאגיד ישראלי גדול מתחום המזון ניסה לבנות לעצמו אסטרטגיה של אחריות חברתית, בהדרכתו ובסיועו של הארגון

הוולונטרי. טולדנו, שנכחה בכל הישיבות המשותפות להנהלת התאגיד וליועצות הארגון הוולונטרי, מראה כיצד במוקד האסטרטגיה שהוחלט עליה לא עמדו מטרות חברתיות מהותיות, אלא מאמץ מודע לכינון אחריות חברתית כאמצעי שיווקי ותדמיתי. נוסף על כך, המחקר מראה כי האופן שבו מושג האחריות החברתית עובד נטה בבירור לזיהוי עם פעולות פילנתרופיות, תוך כדי התרחקות מזיהוי של המושג עם פרקטיקות שיקשרו בין גילויי אחריות חברתית לבין ליבת הפעילות העסקית של התאגיד.

אכן, יותר ויותר תאגידים ישראליים, ומרבית התאגידים הרב-לאומיים הפועלים בישראל, מצהירים על מחויבות חברתית כלשהי. זו מוטמעת לממשליות התאגידית באמצעות מיסוד פונקציה של מחלקה או אחראי על "קשרי קהילה", תוכניות צדקה, מיזמים חברתיים מסוגים שונים, התרמת עובדים או התנדבות עובדים, ופרסום של "חזון חברתי" או "הצהרות משימה" הכוללות מחויבות חברתית. עם זאת, מהמחקר המועט בתחום אפשר גם להסיק כי רמת המיסוד של האחריות החברתית היא, ככלל, נמוכה. למשל, מרבית התרומות שתאגידים נותנים הן אקראיות או חד-פעמיות. הן ניתנות ללא תוכנית מסודרת וללא תקציב שיועד מראש לעניינים אלו. במקרים רבים קיימת בתאגיד ועדת תרומות המחליטה על ניתוב כספי התרומה על פי מערך שיקולים שאינו ברור ואינו שקוף. נראה כי בישראל רעיון האחריות החברתית מזוהה באופן מוחלט כמעט עם פרקטיקות פילנתרופיות. על עניין זה אפשר ללמוד גם מתיקון לתקנות ניירות ערך שנכנס לתוקפו בסוף 2001. לפי תיקון זה, על כל תאגיד לכלול בדוחות הכספיים שלו פרטים בדבר מדיניות התאגיד בנושא מתן תרומות, היקפן ויעדיהן (תקנות ניירות ערך, דוחות תקופתיים ומיידיים [תיקון]). התשס"א-2001). עד תיקון זה לא חייבו כללי הגילוי דיווח על פרטי התרומות שתאגידים מעניקים, אלא אם הסכומים היו מהותיים מבחינה כלכלית. הכנסתו של תיקון זה לחוק מדגישה ביתר שאת את היעדרן של תקנות אחרות שיקשרו בין הפעילות העסקית העיקרית של תאגידים לבין המחויבויות החברתיות שלהם.

התיקון, שהונהג ביוזמת פעילים מוסדיים שונים בתחום האחריות החברתית של תאגידים, מבוסס על הזיהוי המובן מאליו של אחריות חברתית עם תרומות. מבחינה זו, חקיקה מדינתית בנוגע לצורך לדווח על תרומות אלו (מתוך התפיסה שדיווח יעודד תאגידים נוספים לתרום) תורמת גם למיסודו של זיהוי מושגי זה. זאת משום שהחקיקה מקדמת פרקטיקות תאגידיות של מדידה ודיווח על תרומות כעדות לרמת המחויבות החברתית של תאגידים (קריזלר 2005). מניחות הדוחות הכספיים של חברות שמניותיהן נסחרות בבורסה לניירות ערך בתל-אביב עולה, כי אחריות חברתית נתפסת בעיני תאגידים ישראליים כפעולה המשלימה סעד מדינתי, כפרקטיקה של צדקה ותמיכה קהילתית, וכמנגנון תמיכה במערכת הבריאות, במערכת החינוך ובמידה מסוימת גם כשמירה על

איכות הסביבה. כל הביטויים וההתייחסויות הקשורים באחריות חברתית, שנמצאו בדוחות הכספיים שנסקרו, ביצעו רדוקציה של רעיון האחריות החברתית לפילנתרופיה. לא נמצאו ראיות המעידות על כך שתאגידים תופסים את הצורך להיות אחראים יותר מבחינה חברתית כחלק אינטגרלי של פעילותן העסקית השוטפת. פעילות הצדקה של התאגידים – ה"מעורבות בקהילה" כפי שנהוג לכנות בישראל פעילות זו – מנותקת לחלוטין מתחומי העיסוק המהותיים של התאגיד ומהנושאים המאפיינים את מערכת קבלת ההחלטות העסקית שלו. אחריות חברתית, על פי המודל המתגבש בישראל, מעוצבת לפיכך בעיקר כחלק ממנגנון משאבי האנוש של התאגיד וכחלק ממנגנון השיווק התדמיתי שלו (שם).

סיכום

כמאמר זה טענתי כי בחזית המאבקים החברתיים הצומחים בהקשר לדינמיקת ההתפתחות של הקפיטליזם הגלובלי עומד המאמץ למצוא ולהמציא מנגנונים חדשים – מקומיים, לאומיים וטרנס-לאומיים – של פיקוח ובקרה על אופן הייצור העולמי. תיאורטיקנים חברתיים שונים מבינים שאת המאמץ העיקרי יש לכוון לפיתוח ולהמצאה של מנגנונים חברתיים יעילים שיוכלו להתחרות בגודל ובעוצמה של הכוחות הכלכליים העולמיים ולרתום אותם למנגנוני ריסון פוליטי ופיקוח מוסרי (Bauman 2002; Held 2002). הוגים ביקורתיים אחרים מדגישים את האופי הדיאלקטי של הקפיטליזם הגלובלי ומצביעים על – או מחפשים אחר – צורות שונות של מרדנות, זעם חברתי ותנועות חברתיות אנטי-הגמוניות (Santos 2002).

בחנתי את שדה הפעילות המאורגן סביב מושג האחריות החברתית כאתר שבו נראה כי לחצים על תאגידים רב-לאומיים החלו ללבוש צורה פוליטית מוחשית. טענתי כי שדה האחריות החברתית של תאגידים הוא תוצר של הכיוונים שאליהם פונים הלחצים על תאגידים רב-לאומיים ושל תגובת התאגידים ללחצים אלו. התפשטות האידיאולוגיה של אחריות חברתית וצמיחתו המהירה של שדה זה הן אינדיקציה לרגישות הסיסמוגרפים הקפיטליסטיים, המזהים בדרישות לאחריות חברתית מקור של איום על ההגמוניה התאגידית. עקב כך שדה האחריות החברתית של תאגידים, כפי שהוא מעוצב בידי התאגידים עצמם, בנוי על יצירת קו הגנה קפיטליסטי חדש. המאפיין המרכזי של שדה האחריות החברתית, המשותף למרבית הפרקטיקות המתגבשות במסגרתו, הוא המאמץ לבסס אותו על רעיון הרגולציה העצמית. התאגידים מגלים התנגדות עזה לרעיון הפיקוח החיצוני עליהם, ובו בזמן מארגנים את שדה האחריות החברתית סביב עקרונות ניאור-ליברליים החוגגים

את רעיון התברה האזרחית כאתר של אזרחות רפובליקנית, אלטרואיסטית והתנדבותית. מבחינה זו, רעיון האחריות החברתית של תאגידים הוא שכפול חדש של ההבחנה הקלאסית בין צדקה לרווח ובין פילנתרופיה לעסקים. זהו שכפול המבוסס עתה על ההבחנה בין אחריות חברתית הנעשית באופן וולונטרי לבין אחריות חברתית המקודרת למשפט גלובלי חדש, שעשוי להכיל כללים ברורים של עשה ואל תעשה, להכיל מנגנוני פיקוח ממוסדים וכן אמצעי אכיפה וענישה על תאגידים סוררים.

מבחינה זו, שדה האחריות החברתית הוא שדה חברתי מרכזי שבו נאבקים כיום התאגידים נגד הניסיונות לדמיין מנגנונים פוליטיים עולמיים שיפעלו לריסון עוצמתם. את חוצאות המאבק אין לדעת. אך לדעתי זו חזית מחקר סוציולוגית ראשונה במעלה, חזית מחקר שיכולה להוביל אותנו חזרה לסדר יום סוציולוגי ישן-נושן: שאלת תנאי ההיווצרות של רגישויות מוסריות בכלל ושל רגישויות מוסריות לסובייקט האוניברסלי בפרט. זאת כיוון שרגישויות מוסריות אינן נוצרות ומקבלות משמעות אלא מתוך מאבק ומשא ומתן פוליטי ותרכות המתנהל בתוך ובנגוע לצורות משתנות של יחסים חברתיים, מוסדות חברתיים וזהויות חברתיות.